

Porodična emocionalna ekspresivnost kao osnova emocionalnog vaspitanja u porodici¹

Marina Matejević²

Departman za pedagogiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija

Dragana Dimitrijević

Departman za pedagogiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija

Apstrakt

U radu se razmatra problem porodične emocionalne ekspresivnosti i značaj koji ima za emocionalno vaspitanje u porodici. Emocionalna ekspresivnost se objašnjava kao način na koji članovi porodice izražavaju pozitivne i negativne emocije u interakciji sa decom, tačnije kao uopštena tendencija roditelja da izražavaju emocije u porodici. Cilj ovog rada je utvrđivanje emocionalne ekspresivnosti porodica i sagledavanje razlika u odnosu na sociodemografske karakteristike (pol deteta, struktura porodice, obrazovni status roditelja i radni status roditelja). Subjekti istraživanja su bili roditelji dece uzrasta 7 – 11 godina. Kao instrument u istraživanju korišćena je skala porodične ekspresivnosti FEQ (Halberstadt, 1986). Opšti nalazi istraživanja potvrđuju da je u porodicama najučestalija ekspresivnost pozitivno-submisivnih emocija, zatim pozitivno-dominantnih dok se negativne emocije ispoljavaju retko do povremeno. Dobijeni podaci ukazuju da se emocije koje pripadaju kategoriji pozitivno-submisivnih učestalije ispoljavaju u jednoroditeljskim porodicama i porodicama u kojima su majke zaposlene. Prikazani rezultati ukazuju na značaj porodične ekspresivnosti za emocionalno vaspitanje u porodici, jer deca oponašanjem svojih roditelja uče kako da izražavaju svoje emocije.

Ključne reči:

porodična emocionalna ekspresivnost, ekspresivnost pozitivnih emocija, ekspresivnost negativnih emocija, emocionalno vaspitanje.

Uvod

Emocionalni razvoj deteta počinje od najranijeg uzrasta i uslovljen je biološkim osnovama ali i socijalnim uslovima, koji se ogledaju u porodičnim okolnostima, interpersonalnim odnosima, različitim uticajima vaspitno-obrazovnih ustanova i situ-

1 Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-68/2022-14/200165).

2 marina.matejevic@filfak.ni.ac.rs

acijama sa kojima se dete susreće tokom svog razvoja. Kada je reč o porodici, važno je ukazati na teoriju privrženosti (eng. attachment theory) koja se odnosi na emocionalnu povezanost sa drugom osobom, pri čemu se prva privrženost javlja sa majkom, a zatim i sa drugim bliskim osobama (Ainsworth, 1969). Potreba za privrženošću se izražava od najranijeg uzrasta ispoljavanjem emocija (plač, osmeh), a od načina na koji bliske osobe odgovaraju na tu potrebu zavisi kakvu će sliku dete kreirati o sebi i o drugima. Teorija privrženosti je značajna u kontekstu razumevanja responzivnosti roditelja i emocionalne ekspresivnosti porodice, kao i uticaja na emocionalno vaspitanje u porodici.

Emocionalno vaspitanje obuhvata iskustvo i instrukcije koje podstiču razvoj znanja o emocijama sa naglaskom na vaspitanje pažnje i razumevanje značenja emocionalnog ponašanja (Buck, 1983) i posmatra se kao dimenzija vaspitnog procesa koja se bavi osećanjima, uverenjima i emocijama učenika, uključujući brigu za njihov lični i socijalni razvoj, razvoj međusobnih odnosa i socijalnih veština (Lang, 1998: 4). Kada je reč o emocionalnom vaspitanju u porodici, tokom teorijske analize dostupne literature, često smo nailazili na termin socijalizacija emocija u porodici (Bai et al., 2016; Denham et al., 2017; Mirabile et al., 2018).

Socijalizacija emocija u najranijem uzrastu se proteže van interaktivnog porodičnog okruženja, doprinosi razumevanju emocija kod dece i predviđa opštu socijalno-emocionalnu kompetentnost. Način na koji roditelji reaguju na emocije dece, kako ih uče o emocijama, doprinosi razvoju emocionalne ali i ukupne socijalne kompetentnosti (Denham, 1994). Ujedno, emocionalna kompetentnost se posmatra kao ishod emocionalnog vaspitanja (Bisquerra-Alzina & Perez Escoda, 2012) što daje osnovu za povezivanje ovih koncepata.

Konceptualizaciju većine dosadašnjih podataka o socijalizaciji emocija u porodici pronalazimo u heurističkom modelu roditeljskog ponašanja gde su identifikovana tri načina na koji roditelji socijalizuju emocije svoje dece: reakcije roditelja na emocije dece; roditeljska diskusija o emocijama i roditeljska ekspresivnost emocija (Eisenberg et al., 1998). Deca od svojih roditelja uče kako da izražavaju emocije, a jedan od najvažnijih načina jeste oponašanje. Deca oponašaju izražavanje emocija svojih majki i već sa šest meseci preuzimaju tipičnu emocionalnost majke (Čudina i Obradović, 2006), što ukazuje na značaj emocionalne ekspresivnosti porodice za emocionalno vaspitanje u porodici.

Emocionalna ekspresivnost porodice utiče na ponašanje dece kreiranjem atmosfere koja oblikuje ponašanje dece i podstiče socioemocionalni razvoj (Darling & Steinberg, 1993). Potrebno je da deca u porodici shvate da su sve emocije prihvaćene, ali ne i svi načini njihovog ispoljavanja, da je u redu osećati tugu, bes, nezadovoljstvo, ali nije u redu npr. udarati druga usled besa (Bisquerra-Alzina & Perez Escoda, 2012). U fokusu ovog rada je emocionalna ekspresivnost porodice jer je ekspresivnost emocija u porodici i situacije u kojima se određene emocije javljaju polazna osnova za razumevanje emocionalnog vaspitanja u porodici.

U proučavanju emocionalne ekspresivnosti porodice ne možemo da izostavimo karakteristike savremene porodice. Porodice se susreću sa mnogim izazovima, jedan od

njih je pripremiti dete za život u savremenom društvu koje često stavlja decu u situacije stresa i psiholoških pritisaka, suočava ih sa otuđenošću, osudom i mnogim drugim situacijama koje izazivaju različite, često burne emocionalne reakcije. U zavisnosti od kulturnog i obrazovnog nivoa porodice, kao i sposobnosti roditelja da prihvate i realizuju vaspitnu ulogu, zavisi da li će porodica kao sredina za razvoj deteta biti podsticajna i optimalna ili će biti sputavajuća i ograničavajuća. Uvažavajući sve pomenuto, u ovom radu porodica je sagledana kroz socio-demografske karakteristike kao što su struktura porodice, obrazovni status roditelja, radni status roditelja i pol deteta.

Emocionalna ekspresivnost porodice

Emocionalna ekspresivnost predstavlja spoljašnji izraz emocija i obuhvata sve načine ispoljavanja, uvažavajući i facijalni, i verbalni, i gestikulativni. Iako je emocionalnost prvobitno posmatrana kao sposobnost prebacivanja negativnih emocija u neutralne, emocionalna ekspresivnost podrazumeva spektar i pozitivnih i negativnih emocija (Kring et al., 1994). Porodična emocionalna ekspresivnost obuhvata način na koji članovi porodice izražavaju pozitivne i negativne emocije u interakciji sa decom, kao i uopštenu tendenciju roditelja da izražavaju emocije u porodici koje nisu usmerene ka deci (Halberstadt, 1983; Halberstadt et al., 1999). Emocionalna ekspresivnost roditelja se obično koristi kao indeks porodične ekspresivnosti iako je roditelj samo jedan od članova porodice koji doprinosi ukupnoj porodičnoj ekspresivnosti (Eisenberg et al., 2001). Stil emocionalne ekspresivnosti u porodici može da se razlikuje u zavisnosti od učestalosti ispoljavanja pozitivnih i negativnih emocija, ali i od njihovog intenziteta. Autori govore o jakim/dominantnim i slabim/submisivnim emocijama. Svaka od ovih grupa emocija ima svoju svrhu i funkciju u bliskim porodičnim odnosima kao i intenzitet njenog emocionalnog izražavanja. Na drugačiji način se odražava kada se u toku konflikta ispoljavaju dominantne emocije kao što je bes ili submisivne emocije kao što je nezadovoljstvo ili neodobrovanje (Konrad, 2016).

Na osnovu jednog od najznačajnijih i najučestalijih instrumenata samoprocene emocionalne ekspresivnosti roditelja FEQ (Halberstadt, 1986; Halberstadt et al., 1999), koji je korišćen u mnogim istraživanjima (Eisenberg et al., 2001; Eisenberg & Hofer, 2003; Halberstadt et al., 2011), vidimo da su emocije analizirane u okviru kategorija pozitivne i negativne koje se dalje dele na dominantne i submisivne. Imajući u vidu da emocionalna ekspresivnost roditelja određuje kvalitet odnosa roditelja i deteta (Eisenberg et al., 2003), u daljem tekstu ćemo izdvojiti ekspresivnost pozitivnih i negativnih emocija u porodici kako bi sagledali potencijale i ograničenja ekspresivnosti emocija iz obe grupe.

Ekspresivnost pozitivnih emocija u porodici

Prema intenzitetu ispoljavanja pozitivne emocije su svrstane u grupu pozitivno submisivnih i pozitivno dominantnih. Pozitivno submisivne emocije su izražavanje zahvalnosti, oduševljenja, zahvaljivanja, izvinjenja kada pogrešimo, saosećanja sa problemima drugih, pružanje pomoći nekome, zagrljaj člana porodice, davanje komplimenta... Pozitivno dominantne emocije su oprostanje, hvaljenje nekoga kada nešto dobro uradi, ispoljavanje ushićenja ili uzbuđenosti, divljenje, izražavanje zabrinutosti za člana porodice, iznenaditi nekoga ili razveseliti kada je tužan (Halberstadt, 1983; Halberstadt et al., 1999).

O ulozi i značaju pozitivnih emocija u vaspitanju nema mnogo podataka jer se radi o temi koja nije široko proučavana. Tokom više istraživanja, Fredrickson je postavila teoriju proširivanja i izgradnje (Fredrickson, 1998, 2001) gde je uloga emocija posmatrana kroz četiri funkcije: pozitivne emocije proširuju repertoar mišljenja i ponašanje, razvijajući osećaj sigurnosti i usmerenosti ka rešavanju problema; proširuju psihološki repertoar za budućnost, razvijajući osobine, karakteristike ličnosti i sposobnosti koje će koristiti u budućnosti; poništavaju štetne efekte negativnih emocija, smanjujući njihove posledice; podstiču razvoj takozvane uzlazne spirale koja se ogleda u ličnom razvoju i podsticanju bolje emocionalne dobrobiti. Pomenute funkcije emocija su ujedno i aspekti koji odgovaraju vaspitnim uticajima i mogu se svrstati pod emocionalnim vaspitanjem u porodici. Ekspresivnost pozitivnih emocija u porodici je polazna osnova uspešnog vaspitanja. Iako se nikada nije dovodila u pitanje potreba za pozitivnim emocijama u porodičnim i ostalim interpersonalnim odnosima, taj aspekt vaspitnog procesa je obično podrazumevan i nije detaljno proučavan, što je dovelo do nedovoljno podataka o prenosu pozitivnih emocija sa roditelja na decu, kao i značaju pozitivne emocionalne ekspresivnosti za razvoj dece.

Ekspresivnost negativnih emocija u porodici

Poput pozitivnih i negativne emocije možemo posmatrati u odnosu na intenzitet gde se razlikuju submisivne i dominantne. Negativno submisivne emocije su one koje nisu direktno neprijateljske ili konfrontirajuće, ali mogu biti manipulativne, dok su negativno dominantne emocije neprijateljske i destruktivne. Dominantne (teške) emocije nazivaju se i egoističnim i one obuhvataju ispoljavanje besa, agresije, prezira i ostalih oblika ispoljavanja moći i kontrole, dok se submisivne (lake) emocije nazivaju i prosocijalnim i obuhvataju tugu, razočarenje i ostale oblike ispoljavanja ranjivosti (Sanford, 2007). Negativno dominantne emocije odnose se na izražavanje prezira, upućivanje pretnji, ispoljavanje nezadovoljstva prema ponašanju druge osobe, svađe sa članovima porodice, ispoljavanje besa zbog tuđe nepažnje, zapostavljanje interesa drugih osoba, krivljenje drugih zbog porodičnih problema. Negativno submisivne emocije su plakanje zbog neprijatne situacije, potresanje zbog nepravde, pokazivanje uznemirenosti zbog lošeg dana, ispoljavanje tuge zbog smrti ljubimca, ispoljavanje posramljenosti, plakanje

zbog dobijene kazne, izražavanje povređenosti (Halberstadt, 1983; Halberstadt et al., 1999). Isti autori ističu da ekspresivnost negativno dominantnih emocija ostvaruje negativnije i trajnije efekte na decu u odnosu na ispoljavanje negativno submisivnih emocija, što ukazuje da je intenzitet emocija bitan faktor i da u vaspitanju treba posvetiti posebnu pažnju negativno dominantnim emocijama.

Dominantne negativne emocije su povezane sa porastom negativne komunikacije, dok su submisivne povezane sa nastankom benignih oblika komunikacije i razvijanjem stava da je međuljudske sukobe potrebno rešiti (Sanford, 2007). Ispoljavanje negativnih emocija u porodici, kao što su bes i ljutnja, povezano je sa pojavom eksernalizujućih problema koji se odnose na agresivno ponašanje, krađu, laganje (Denham et al., 2000) i ispoljavanje nasilničkog ponašanja (Connolly & O'moore, 2003). Ekspresivnost negativnih emocija majki, dominantnih i submisivnih, pozitivno korelira sa pojavom facijalne uznemirenosti kod dece, a negativno korelira sa reaktivnošću otkućaja srca dece tokom gledanja konfliktnih filmova (Valiente et al., 2004). Ukoliko su deca često izložena negativnim emocijama, naročito neprijateljskim negativnim emocijama, biće sklona prekomernosti i neregulisanim emocijama. Takođe, izloženost negativnoj ekspresivnosti, posebno u trenucima kada deca i sama proživljavaju negativne emocije, može dovesti do povezivanja ovih emocija sa unutrašnjim negativnim uzbuđenjem (Buck, 1983).

Podaci iz literature o ovoj temi su obično usmereni na proučavanje negativnih efekata i posledica učestale negativne ekspresivnosti u porodici. Međutim, ne treba zaboraviti da su negativne emocije neizostavni deo naše svakodnevice i da je potrebno da se u porodici deca upoznaju i sa ovom grupom emocija. Važan aspekt emocionalnog vaspitanja u porodici je rad sa decom na razvijanju sposobnosti prepoznavanja i imenovanja emocija, identifikovanja njihovih uzročnika i najboljeg načina izražavanja. Roditelji treba da budu primer svojoj deci, da verbalizuju svoje emocije i povezuju ih sa ponašanjem kako bi deca razumela da su sve emocije prihvaćene, ali ne ponašanja koja ih prate. U redu je da dete oseća bes ili ljutnju, ali nije u redu da udara drugaricu ili ispoljava neki drugi vid nasilnog ponašanja kao rezultat ovih emocija (Bisquerra-Alzina & Perez Escoda, 2012).

Iako se na negativnu ekspresivnost drugih obično reaguje negativno ili se prouzrokuju odložene negativne reakcije, na šta smo već ukazali, u ovom kontekstu ne smemo izostaviti i potencijalne pozitivne efekte negativne ekspresivnosti. Pozitivne reakcije na negativnu ekspresivnost emocija su potvrđene istraživanjem (Graham et al., 2008) gde se došlo do podataka da kada osoba ispolji nervozu pre javnog govora, dobije više podrške, kao i da osobe koje izjavljaju da su spremne da ispolje negativne emocije, imaju više prijatelja. Ovo ukazuje da se ekspresivnost i otvorenost u međuljudskim odnosima visoko ceni, ljudi su spremni da pozitivno i podržavajuće reaguju i na ispoljavanje negativnih emocija. Sve pomenuto ukazuje na mogućnosti emocionalnog vaspitanja za razvijanje kompetencija dece da prepoznaju negativne emocije, ali i razumeju šta je dovelo do njih, kako bi u skladu sa tim adekvatno delovali.

Metodološki pristup istraživanju

Način na koji članovi porodice doživljavaju i ispoljavaju različite pozitivne i negativne emocije, intenzitet tih emocija, okolnosti u kojima se emocije obično ispoljavaju, kao i ponašanja koja proizlaze iz njih su neizostavni deo života svake porodice. Porodica je sredina gde dete treba da iskusi različite emocije kako bi naučilo da ih prepozna, identifikuje, ali i da se ponaša u skladu sa njima, te je osnovni cilj ovog rada ispitati emocionalnu ekspresivnost porodice i sagledati razlike u odnosu na proučavane sociodemografske karakteristike porodice. Opšta pretpostavka na kojoj je zasnovano istraživanje je da je u porodicama učestalija ekspresivnost pozitivnih emocija, kao i da postoji razlika u porodicama u odnosu na nezavisne varijable – pol deteta, strukturu porodice, obrazovni status roditelja i radni status roditelja. U istraživanju je korišćena deskriptivna metoda i tehnika skaliranje. Korišćen je instrument porodične ekspresivnosti FEQ (Halberstadt, 1986) koji se sastoji od 40 ajtema predstavljenih kroz četiri subskale i to: pozitivno-dominantna (npr. Izražavanje duboke naklonosti/ljubavi prema nekome; Izražavanje uzbuđenosti zbog nekog plana u budućnosti), pozitivno-submisivna (npr. Zahvaljivanje članu porodice za nešto što je uradio; Izražavanje saosećanja sa tuđim problemima), negativno-dominantna (npr. Izražavanje besa zbog tuđe nepažnje; Svađati se sa članom porodice) i negativno-submisivna ekspresivnost (npr. Plakanje zbog dobijene kazne; Durenje zbog nepravednog tretmana od strane člana porodice). Instrument je namenjen roditeljima, a daje podatke o ekspresivnosti cele porodice. Originalna verzija je devetostepena gde je 1 – uopšte nije često u mojoj porodici, a 9 – učestalost je izražena u porodici. U ovom radu je korišćen modifikovan instrument sa petostepenom skalom sa rasponom od 1 – nikada do 5 – veoma često. Vrednost Cronbach Alpha testa na našem uzorku iznosi 0.840, što ukazuje da korišćena skala zadovoljava kriterijum pouzdanosti i da se dobijeni podaci mogu koristiti u naučne svrhe.

Istraživanje je realizovano na uzorku od 156 roditelja, koji imaju bar jedno dete, uzrasta od 7 do 11 godina sa teritorije Niša i Leskovca. Odabrani referentni uzrast deteta predstavlja decu nižih razreda osnovne škole, što ukazuje da dobijeni podaci daju sliku o porodicama koje se nalaze u fazi životnog ciklusa porodica sa školskim detetom. Odbir roditelja iz porodica sa detetom na pomenutom uzrastu je u skladu sa postavljenom metodologijom istraživanja i samim razvojnim karakteristikama dece na ovom uzrastu. Roditelji koji su bili deo istraživanja odabrani su slučajnim izborom. Struktura uzorka po sociodemografskim karakteristikama je prikazana u Tabeli 1.

Tabela 1

Struktura uzorka po sociodemografskim parametrima

		f	%
Pol roditelja	muški	11	7.1
	ženski	145	92.9
Pol deteta	muški	86	55.1
	ženski	70	44.9
Nivo obrazovanja roditelja	srednja škola	78	50.0
	visoka škola	21	13.5
	fakultet	41	26.3
	master studije	13	8.3
	doktorske studije	3	1.9
Struktura porodice	potpuna porodica	118	75.6
	jednoroditeljska porodica	14	9.0
	proširena porodica	24	15.4
Zaposlenost roditelja	oba roditelja zaposlena	102	64.5
	zaposlen otac	30	19.6
	zaposlena majka	15	9.6
	oba roditelja nezaposlena	9	5.8

Instrument je u formi *Google* upitnika prosleđen roditeljima preko društvenih mreža (Facebook), koristeći grupe koje okupljaju roditelja iz pomenutih gradova i putem mobilnih aplikacija (Viber, Whatsapp) od strane učitelja koji su dali podršku ovom istraživanju. Na ovaj način obezbeđena je dobrovoljnost za učestvovanje u istraživanju, kao i anonimnost roditelja. Vreme za popunjavanje instrumenta nije bilo ograničeno.

Rezultati istraživanja

Prvi deo istraživanja posvećen je utvrđivanju emocionalne ekspresivnosti porodice. Ispitanici su procenjivali koliko često se u njihovoj porodici ispoljavaju različite emocije predstavljene kroz četiri subskale: pozitivno submisivne, pozitivno dominantne, negativno submisivne i negativno dominantne.

Tabela 2

Ekspresivnost pozitivnih i negativnih emocija u porodici

	Min	Max	M	SD
Pozitivno-dominantne emocije	2.80	5.00	4.35	0.42
Pozitivno-submisivne emocije	3.10	5.00	4.54	0.38
Negativno-dominantne emocije	1.00	3.80	2.18	0.63
Negativno-submisivne emocije	1.60	5.00	3.13	0.61

Rezultati pokazuju (Tabela 2) da se u porodicama učestalije ispoljavaju pozitivne u odnosu na negativne emocije. Roditelji, koji čine uzorak istraživanja, istakli su najveću učestalost pozitivno submisivnih emocija, dok su se kao najmanje učestale izdvojile negativno dominantne emocije, što govori da roditelji svoju porodicu vide kao podržavajuće i sigurno emocionalno okruženje. Emocije koje se najučestalije ispoljavaju u porodicama su prigriliti člana porodice, upućivanje reči da neko lepo izgleda, izražavanje zahvalnosti za učinjenu uslugu ili za nešto šta je uradio, ponuditi se da učiniš uslugu nekome, izražavanje oduševljenja zbog lepog dana, iskazivanje saosećanja sa drugima, ispoljavanje sreće članovima porodice, reći žao mi je kada neko shvati da je pogrešio. Sve pomenuto se svrstava pod pozitivno-submisivnim emocijama, sama priroda ovih emocija i utvrđena učestalost (veoma često se ispoljavaju) ukazuje da se radi o svakodnevnim situacijama. Ispoljavanje ovih emocija u porodicama pospešuje kreiranje pozitivne emocionalne klime, gde će se deca osećati prijatno i sigurno kao i slobodno da i sama ispoljavaju svoje emocije. Međutim, kada govorimo o kreiranju pozitivne klime ne smemo zanemariti ni ekspresivnost pozitivno-dominantnih emocija koje se takođe često ispoljavaju. Posmatrajući pojedinačno emocije iz ove grupe primećujemo da se u porodicama, koje su obuhvaćene našim istraživanjem, najučestalije ispoljava hvaljenje, spontano grljenje člana porodice, težnja da se razveseli neko ko je tužan, ispoljavanje divljenja prema nekome i želja da se neko iznenadi poklonom ili uslugom. Imajući u vidu razliku između submisivnih i dominantnih emocija, gde dominantne emocije ostvaruju veći i trajniji uticaj na decu, potvrđena visoka učestalost i pozitivno dominantnih emocija daje osnovu za potvrđivanje pretpostavke da će deca koja dolaze iz ovih porodica i sama učestalije ispoljavati pozitivne emocije u svojim kasnijim interpersonalnim odnosima.

Kada je reč o ekspresivnosti negativnih emocija, rezultati pokazuju da se povremeno ispoljavaju negativno-submisivne emocije kao što su plakanje, durenje, ispoljavanje posramljenosti. Međutim, u okviru ove grupe emocija kao veoma učestale su se izdvojile ispoljavanje tuge kada ljubimac uginе ($M=4.40$) i izvinjenje zbog kašnjenja ($M=4.35$). Uvažavajući samu prirodu tuge i izvinjenja, iako su svrstane u okviru negativno submisivnih emocija, radi se o emocijama koje su neprijatne za pojedince, ali i neizbežne u životu svake osobe. Takođe, važno je napomenuti kontekst proučavanja ovih emocija, jer se tuga vezuje za smrt kućnog ljubimca, a izvinjenje za okolnosti kašnjenja, te ove podatke ne možemo generalizovati. Sa druge strane, negativno-dominantne emocije su generalno najmanje zastupljene u porodicama, od kojih izdvajamo pretnje ($M=1.51$), zapostavljanje interesa drugih ($M=2.71$) i ispoljavanje prezira ($M=1.77$) kao najmanje zastupljene, dok je najučestalija negativno dominantna emocija svađanje sa članovima porodice ($M=2.49$).

Emocionalna ekspresivnost porodica i sociodemografske karakteristike

Statističkom analizom podataka, imajući u vidu pol deteta, utvrđeno je da se emocionalna ekspresivnost porodice ne razlikuje statistički značajno u odnosu na pol deteta ni u jednoj od četiri grupe emocija. Ovaj podatak nije očekivan, ali se može objasniti time

što korišćeni instrument ispituje emocionalnu ekspresivnost cele porodice u svojim međusobnim odnosima koje nisu direktno povezane sa detetom. Takođe, istraživanjem nije obuhvaćen podatak o broju dece u porodici i koliko ih ima, o polu ostale dece, što može biti jedno od potencijalnih objašnjenja rezultata, a ujedno se može izdvojiti i kao jedno od ograničenja našeg istraživanja. Iako nije utvrđena značajna razlika u okviru ekspresivnosti grupa emocija, analizirali smo i pojedinačne emocije i rezultati *t*-testa su pokazali da je statistički značajna razlika utvrđena kod ispoljavanja saosećanja sa tuđim problemima ($t=-2.016$, $df=136\ 200$, $p=0.046$). U porodicama u kojima ima bar jedno žensko dete uzrasta od 7 do 11 godina zabeležena je veća učestalost izražavanja saosećanje u odnosu na porodice sa bar jednim muškim detetom istog uzrasta.

Tabela 3

Post Hoc analiza ekspresivnosti pozitivno-submisivnih emocija i strukture porodice

			Mean difference	SE	p
Pozitivno-submisivne emocije	jednoroditeljska porodica	potpuna porodica	0.263*	0.107	0.040
		proširena porodica	0.305	0.128	0.054

Kada je reč o strukuri porodice, statistički značajna razlika je potvrđena ($p=0.036$, $p<0.05$) u ekspresivnosti pozitivno submisivnih emocija, dok kod ispoljavanja emocija iz ostalih proučavanih subskala nije utvrđena značajna razlika u odnosu na strukturu porodice. Kako bi utvrdili između kojih grupa je značajna razlika, urađena je *Post Hoc* analiza prikazana u Tabeli 3. Dobijeni podaci ukazuju da se pozitivno-submisivne emocije učestalije ispoljavaju u jednoroditeljskim porodicama u odnosu na potpunu i proširenu porodicu. Dobijeni podaci ukazuju da se u jednoroditeljskim porodicama učestalije ispoljava zahvalnost, saosećanje, sreća, oduševljenje, kao i da se prizna greška, ponudi usluga nekome kome je potrebna. Posebno bismo ukazali na podatak, iako nije statistički značajan, da su u jednoroditeljskim porodicama najmanje zastupljene emocije kao što su svađe, durenja, ispoljavanje besa, pretnji, prezira, okrivljivanja drugih (negativno-dominantne), što potvrđuje prethodnu pretpostavku.

Tabela 4

Razlika u emocionalnoj ekspresivnosti porodica u odnosu na radni status roditelja

Subskala	Zaposlenost roditelja	M	SD	F	df	p
Pozitivno-submisivne emocije	oba roditelja zaposlena	4.47	0.41	3.129	3	0.027
	zaposlen otac	4.65	0.33			
	zaposlena majka	4.73	0.21			
	oba roditelja nezaposlena	4.56	0.33			

Podaci prikazani u Tabeli 4 ukazuju da kod ispoljavanja pozitivno-submisivnih emocija postoji statistički značajna razlika ($p<0.05$) u odnosu na zaposlenost roditelja, kao i da se ispoljavanje emocija iz ostalih proučavanih grupa ne razlikuje značajno u odnosu na

zaposlenost roditelja. Detaljnija analiza pokazala je da je najveća utvrđena razlika u ispoljavanju pozitivno-submisivnih emocija u porodicama kada su oba roditelja zaposlena i kada je zaposlena majka. U porodicama kada je majka zaposlena učestalije se ispoljavaju emocije kao što su saosećanje, ispoljavanje sreće, zahvalnost, oduševljenje ili nuđenje usluge, dok se u porodicama kada su oba roditelja zaposlena najmanje ispoljavaju pomenu-te emocije.

Kada je reč o obrazovnom statusu roditelja, na našem uzorku nije potvrđena statistički značajna razlika u emocionalnoj ekspresivnosti porodica u odnosu na ovu varijablu.

Diskusija

Rezultati su pokazali da se u porodicama u našem uzorku najučestalije ispoljavaju pozitivno-submisivne emocije, zatim pozitivno-dominantne, dok se najređe ispoljavaju negativno-dominantne emocije. Dobijeni podaci potvrđuju rezultate istraživanja (Meyer et al., 2014) gde je na uzorku roditelja primenom istog instrumenta utvrđena značajna učestalost ekspresivnosti pozitivnih emocija u odnosu na ekspresivnost negativnih emocija. Na slične podatke o frekventnosti ispoljavanja pozitivnih i negativnih emocija u porodici ukazuje istraživanje realizovano na uzorku adolescenata (Konrad, 2016) gde je potvrđeno da se u porodicama učestalije ispoljavaju pozitivne emocije od negativnih. Imajući u vidu karakteristike našeg uzorka u odnosu na pol roditelja, gde najveći procenat naših ispitanike čine majke (oko 93%), dobijene podatke možemo povezati i sa rezultatima istraživanja realizovanog na uzorku majki gde je potvrđeno da je ispoljavanje pozitivnih emocija značajno učestalije nego ispoljavanje negativnih emocija (Eisenberg et al., 2003; Eisenberg & Hofer, 2003; Ramsden & Hubbard, 2002). Drugim istraživanjem je potvrđeno da kada roditelji, posebno majka, učestalo ispoljavaju pozitivne emocije kao što su osmeh i dodir, značajno učestalije i deca na uzrastu od 8 do 12 godina ispoljavaju pozitivne emocije (Bai et al., 2016). Osmeh i dodir su pozitivno-submisivne emocije što, uvažavajući sličnost uzrasta ispitanika, ukazuje da potvrđeno učestalo ispoljavanje ovih emocija na našem uzorku pretpostavlja da deca koja potiču iz ovih porodica i sama učestalo ispoljavaju pozitivne emocije. Opravdanost za ovu pretpostavku pronalazimo u podacima da su deca iz ekspresivnih porodica kasnije i sama ekspresivnija u odnosu na decu koja potiču iz manje ekspresivnih porodica (Halberstadt, 1986). Konkretnije, deca koja potiču iz porodica gde se učestalo ispoljavaju pozitivne emocije imaju više znanja o emocionalnom izražavanju, o situacijama koje ih prate i pravilima ispoljavanja emocija (Denham & Kochanoff, 2002).

Povremeno ispoljavanje negativnih emocija u porodici možemo razumeti u odnosu na važnost ispoljavanja ovih emocija u porodici za emocionalno vaspitanje. Kako ističe Halberstag (Halberstadt et al., 1999) izloženost dece negativnim emocijama, ukoliko se izražavaju na odgovarajući način, a ne kontinuirano, može biti važno za učenje o emocijama, za regulaciju i njihovo ispoljavanje. Ovako shvaćeno, ispoljavanje negativnih emocija u porodici daje deci prostora da i sama dožive bes, ljutnju ili tugu što doprinosi razvijanju emocionalne svesti i omogućuje deci da budu u kontaktu sa svojim

emocijama. Kako bi negativne emocije imale vaspitni uticaj, značajna je podrška roditelja u njihovom prihvatanju, razumevanju i usmeravanju ka pravilnim načinima izražavanja. Ukoliko deca dobiju povratnu informaciju da negativne emocije nisu prihvaćene u porodičnim odnosima, može doći do njihovog potiskivanja što potencijalno dovodi do eksternalizujućih i internalizujućih problema.

Važnost dobijenih podataka o učestalijem ispoljavaju negativno-submisivnih u odnosu na negativno-dominantne emocije, vidimo u rezultatima istraživanja (Halberstadt et al., 1999) kojim je potvrđeno da negativno dominantne emocije, kao što su ljutnja i neprijateljstvo, imaju izraženiji negativni uticaj na decu u odnosu na negativno-submisivne emocije kao što je tuga. Sve pomenuto ukazuje da je emocionalna ekspresivnost roditelja povezana sa njihovim stavovima o vaspitanju dece, prihvatanju emocija dece i vaspitnim postupcima, što ukazuje da je ispoljavanja pozitivnih i negativnih emocija značajna osnova za emocionalno vaspitanje u porodici.

Emocionalna ekspresivnost porodica i sociodemografske karakteristike

Rezultati su pokazali statistički značajnu razliku u ispoljavanju pozitivno-submisivnih emocija u odnosu na strukturu porodice i na radni status roditelja, dok kod ekspresivnosti emocija iz ostalih proučavanih grupa nije utvrđena značajna razlika. Dobijene podatke možemo povezati sa rezultatima istraživanja (Padilla-Walker et al., 2010) gde se korišćenjem drugačije metodologije došlo do podataka da je ekspresivnost i zajedničko donošenje odluka učestalije kod jednoroditeljskih porodica u odnosu na nuklearne (potpune) porodice. Iako u okviru ostalih grupa emocija nije utvrđena značajna razlika, izdvojili bismo podatak da se u jednoroditeljskim porodicama najučestalije ispoljavaju i pozitivno-dominantne kao i negativno-submisivne emocije. Sličnost podataka sa našim istraživanjem ukazuje na pretpostavke da u jednoroditeljskim porodicama postoji potreba da se nadoknadi nedostatak drugog roditelja, što se može manifestovati učestalijim ispoljavanjem pozitivnih emocija, a ujedno ove porodice karakteriše i manje sukoba u pogledu vaspitnih zahteva prema deci.

Kada je reč o radnom statusu roditelja, izdvajamo istraživanje (Eisenberg et al., 2003) gde je utvrđeno da socijalno-ekonomski status porodice značajno korelira sa pozitivnom ekspresivnošću majki, pri čemu je ekspresivnost pozitivnih emocija majki izraženija u porodicama višeg socioekonomskog statusa. Podatke možemo porediti sa našim istraživanjem jer radni status roditelja direktno utiče na socioekonomski status porodice iako je u pomenutom istraživanju proučavan kroz obrazovanje roditelja i ostvarenih prihoda u porodici. Međutim, pretpostavlja se da je socioekonomski status veći u porodicama kada su oba roditelja zaposlena, te uvažavajući rezultate našeg istraživanja smatramo da socioekonomski status nije odlučujući faktor za ispoljavanje pozitivnih emocija u porodici, već da je značajnija količina i kvalitet vremena koje zaposlene majke provode sa decom. U ovom kontekstu možemo pomenuti i istraživanje (Đorđević i Matejević, 2018) kojim je potvrđen pozitivan efekat zaposlenosti, pri čemu ostvarenost na poslu roditelje čini kompletnijim i pomaže im da cene vreme koje pro-

vode sa porodicom, što dovodi do kvalitetnijih i funkcionalnijih porodičnih odnosa. Takođe, drugim istraživanjem je potvrđeno da se negativne emocije kao što su krivica i neprijateljstvo prenose sa porodice na posao i obrnuto (Judge et al., 2006). U ovom kontekstu izdvajamo podatak da se na našem uzorku krivica i neprijateljstvo podjednako učestalo ispoljavaju u porodicama kada su oba roditelja zaposlena i kada su oba roditelja nezaposlena.

Dobijene podatke da se u jednoroditeljskim porodicama i porodicama kada je majka zaposlena učestalije ispoljava sreća, zahvalnost, saosećanje, podrška, činjenje usluge i slično možemo posmatrati uvažavajući karakteristike našeg uzorka, što navodi na zaključak da majke učestalo ispoljavaju pozitivne emocije u porodičnim odnosima, što je u skladu i sa teorijskom osnovom, ali ostavlja prostor za drugačije rezultate ukoliko bi se u istraživanje uključilo više očeva.

Zaključna razmatranja

Osnovni zaključak do kojeg se došlo u ovom radu je izražena ekspresivnost pozitivno-submisivnih emocija u porodicama sa decom, uzrasta od 7 do 11 godina, što ukazuje da roditelji svoju porodicu vide kao generalno pozitivnu i podržavajuću. Takođe, utvrđena je značajna učestalost pozitivno-submisivnih emocija kod jednoroditeljskih porodica i u porodicama gde je majka zaposlena, u odnosu na ostale proučavane kategorije ovih varijabli. Govori o potrebi roditelja da nadoknade odsustvo drugog roditelja ili odsustvo majke koja je zaposlena učestalijim ispoljavanjem pozitivnih emocija, koje se ogledaju u spontanom grljenju, hvaljenju, pokazivanju oprostaja, saosećanja. Verujemo da su ovi nalazi jednim delom uslovljeni i našim uzorkom i fazom životnog ciklusa u kojoj se nalaze ispitivane porodice, jer ova faza nije opterećena konfliktima, što je češće obeležje porodice sa adolescentom. Povremeno ispoljavanje negativnih emocija u proučavanim porodicama ukazuje na njihov vaspitni potencijal onda kada nisu preterano učestale. Negativne emocije su deo naše svakodnevice i važno je da budu deo porodične ekspresivnosti kako bi deca u porodici naučila da ih prepoznaju, identifikuju i povežu sa okolnostima što će dovesti do njihovog sazrevanja osvešćenja.

Emocionalna ekspresivnost porodice nije izolovan proces već je deo porodične klime, oslikava međusobne odnose i reflektuje se na vaspitne postupke roditelja. Deca od svojih roditelja uče kako da izražavaju emocije, a jedan od najvažnijih načina jeste oponašanje. Deca oponašaju izražavanje emocija svojih roditelja, primer je u vaspitanju naj snažnije vaspitno sredstvo i, u tom kontekstu, emocionalna ekspresivnost porodice zaista predstavlja osnovu emocionalnog vaspitanja. Ispoljavanje pozitivnih i negativnih emocija u porodici doprinosi razvoju emocionalne svesti dece, što je značajan aspekt emocionalnog vaspitanja i važan korak emocionalnog razvoja dece. Neosporno je da porodica može i treba da bude značajan kontekst za ostvarivanje emocionalnog vaspitanja, a da bi se to ostvarilo potrebno je: 1) ojačati emocionalne kompetencije roditelja; 2) intenzivirati saradnju porodice i škole – obezbediti integrisano vaspitno delovanje, koristiti resurse škole u cilju osnaživanja roditelja u oblasti emocija i razumevanja povezanosti emocija sa ponašanjem; 3) podići svest roditelja o povezanost ekspresivnosti emocija u porodici sa

emocijama dece i njihovim kasnijim socioemocionalnim razvojem, uvažavajući i pozitivne i negativne emocije; 4) kreirati i organizovati roditeljske programe koji bi bili usmereni na mogućnosti ostvarivanja emoconalnog vaspitanja u porodici. Takođe, verujemo da je potrebno razmisliti i o pokretanju inicijative za uvođenje predmeta emocionalno vaspitanje u školama, kako bi škola bila manje odvojena od života i kako bi pružala adekvatniju podršku socioemocionalnom razvoju učenika.

Ukazali bismo i na neka od potencijalnih ograničenja ovog rada. Najpre izdvajamo nedovoljnu teorijsku zasnovanost emocionalne ekspresivnosti porodice kao i proučavanje ove teme sa pedagoškog aspekta. Zatim, nezainteresovanost očeva za učešće u istraživanju, što je dovelo do neravnomerne distribucije uzorka u odnosu na pol roditelja, jer značajno veliki procenat ispitanika čine majke. Sa druge strane, ova karakteristika uzorka ukazuje da dobijeni podaci pre svega daju percepciju majke što može biti značajno imajući u vidu da se emocionalni odnos majke i deteta razlikuje od odnosa koji otac ima sa detetom.

Literatura

- Ainsworth, M. D. S. (1969). Object relations, dependency, and attachment: a theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40(4), 969–1025. <http://dx.doi.org/10.2307/1127008>
- Bai, S., Repetti, R. L., & Sperling, J. B. (2016). Children's Expressions of Positive Emotion are Sustained by Smiling, Touching, and Playing with Parents and Siblings: A Naturalistic Observational Study of Family Life. *Developmental Psychology*, 52(1), 88–101. <https://doi.org/10.1037/a0039854>
- Bisquerra-Alzina, R., & Perez Escoda, N. (2012). Importància i necessitat de l'educació emocional a la infància i l'adolescència. *Acompanyant El Seu Present: Professionals Amb La Infància*, 55(1), 1–7.
- Buck, R. (1983). Emotional development and emotional education. In R. Plutchik, & H. Kellerman (Eds.), *Emotions in Early Development* (pp. 259–292). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-558702-0.50015-7>
- Connolly, I., & O'moore, M. (2003). Personality and family relations of children who bully. *Personality and Individual Differences*, 35(3), 559–567.
- Čudina, O. M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Tehnička knjiga.
- Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting Style as Context: An Integrative Model. *Psychological Bulletin*, 113(3), 487–496. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.3.487>
- Denham, S. A. (1994). Socialization of Preschoolers' Emotion Understanding. *Developmental Psychology*, 30(6), 928–936. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.30.6.928>
- Denham, S. A., Bassett, H. H., & Miller, S. L. (2017). Early Childhood Teachers' Socialization of Emotion: Contextual and Individual Contributors. *Child and Youth Care Forum*, 46(6), 805–824. <https://doi.org/10.1007/s10566-017-9409-y>
- Denham, S. A., Cole, P., & Kendziora, K. (2000). Prediction of externalizing behavior problems from early to middle childhood: The role of parental socialization and emotion expression. *Article in Development and Psychopathology*, 12(1), 23–45. <https://doi.org/10.1017/S0954579400001024>
- Denham, S. A., & Kochanoff, A. T. (2002). Parental Contributions to Preschoolers' Understanding of Emotion. *Marriage & Family Review*, 34(3–4), 311–343. https://doi.org/10.1300/J002v34n03_06

- Dorđević, M. i Matejević, M. (2018). Izraženost i korelati konflikta roditeljskih i poslovnih uloga roditelja. *TEME: Časopis Za Društvene Nauke*, 42(3), 763–778. <https://doi.org/10.22190/TEME1803763D>
- Eisenberg, N., Cumberland, A., & Spinrad, T. L. (1998). Parental Socialization of Emotion. *Psychological Inquiry*, 9(4), 241–273. https://doi.org/10.1207/s15327965pli0904_1
- Eisenberg, N., & Hofer, C. (2003). The Relation of Parental Emotionality and Related Dispositional Traits to Parental Expression of Emotion and Children's Social Functioning. *Motivation and Emotion*, 27(1), 27–56. <https://doi.org/10.1023/A:1023674308969>
- Eisenberg, N., Liew, J., & Pitada, S. U. (2001). The Relations of Parental Emotional Expressivity With Quality of Indonesian Children's Social Functioning Special Issue of Journal of Social Issues: Hate Crime View project. *Emotion*, 1(2), 116–136. <https://doi.org/10.1037/1528-3542.1.2.116>
- Eisenberg, N., Valiente, C., Morris, A. S., Fabes, R. A., Cumberland, A., Reiser, M., Gershoff, E. T., Shepard, S. A., & Losoya, S. (2003). Longitudinal Relations among Parental Emotional Expressivity, Children's Regulation, and Quality of Socioemotional Functioning. *Developmental Psychology*, 39(1), 3–19. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.39.1.3>
- Fredrickson, B. L. (1998). What good are positive emotions? *Review of General Psychology*, 2(3), 300–319. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.3.300>
- Fredrickson, B. L. (2001). The Role of Positive Emotions in Positive Psychology: The Broaden-and-Build Theory of Positive Emotions. *American Psychologist*, 56(1), 218–226.
- Graham, S. M., Huang, J. Y., Clark, M. S., & Helgeson, V. S. (2008). The Positives of Negative Emotions: Willingness to Express Negative Emotions Promotes Relationships. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(3), 394–406. <https://doi.org/10.1177/0146167207311281>
- Halberstadt, A. G. (1983). Family expressiveness styles and nonverbal communication skills. *Journal of Nonverbal Behavior*, 8(1), 14–26. <https://doi.org/10.1007/BF00986327>
- Halberstadt, A. G. (1986). Family Socialization of Emotional Expression and Nonverbal Communication Styles and Skills. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(4), 827–836. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.4.827>
- Halberstadt, A. G., Crisp, V., & Eaton, K. (1999). Family expressiveness: A retrospective and new directions for research. In P. Philip, R. S. Feldman, & E. Coats (Eds.), *The social context of nonverbal behavior* (pp. 105–155). Cambridge University Press. <https://psycnet.apa.org/record/1999-04108-004>
- Halberstadt, A. G., Dennis, P. A., & Hess, U. (2011). The Influence of Family Expressiveness, Individuals' Own Emotionality, and Self-Expressiveness on Perceptions of Others' Facial Expressions. *Journal of Nonverbal Behavior*, 35(1), 35–50. <https://doi.org/10.1007/s10919-010-0099-5>
- Judge, T. A., Ilies, R., & Scott, B. A. (2006). Work-family conflict and emotions: Effects at work and at home. *Personnel Psychology*, 59(4), 779–814. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2006.00054.x>
- Konrad, S. Č. (2016). Family emotional expressiveness and family structure. *Psihologija*, 49(4), 319–333. <https://doi.org/10.2298/PSI1604319C>
- Kring, A. M., Smith, D. A., & Neale, J. M. (1994). Individual Differences in Dispositional Expressiveness: Development and Validation of the Emotional Expressivity Scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(5), 934–949. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.66.5.934>
- Lang, P. (1998). Towards an understanding of affective education in a European context. In P. Lang, Y. Katz, & I. Menezes (Eds.), *Affective education in Europe* (pp. 3–19). Bloomsbury Publishing.

- Meyer, S., Abigail Raikes, H., Virmani, E. A., Waters, S., & Thompson, R. A. (2014). Parent emotion representations and the socialization of emotion regulation in the family. *International Journal of Behavioral Development*, 38(2), 164–173. <https://doi.org/10.1177/0165025413519014>
- Mirabile, S. P., Oertwig, D., & Halberstadt, A. G. (2018). Parent emotion socialization and children's socioemotional adjustment: when is supportiveness no longer supportive? *Social Development*, 27(3), 466–481. <https://doi.org/10.1111/sode.12226>
- Padilla-Walker, L. M., Harper, J. M., & Bean, R. A. (2010). Pathways to Parental Knowledge: The Role of Family Process and Family Structure. *The Journal of Early Adolescence*, 31(4), 604–627. <https://doi.org/10.1177/0272431610366246>
- Ramsden, S. R., & Hubbard, J. A. (2002). Family expressiveness and parental emotion coaching: Their role in children's emotion regulation and aggression. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30(6), 657–667. <https://doi.org/10.1023/A:1020819915881>
- Sanford, K. (2007). Hard and soft emotion during conflict: Investigating married couples and other relationships. *Personal Relationships*, 14(1), 65–90. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2006.00142.x>
- Valiente, C., Eisenberg, N., Shepard, S. A., Fabes, R. A., Cumberland, A. J., Losoya, S. H., & Spinrad, T. L. (2004). The relations of mothers' negative expressivity to children's experience and expression of negative emotion. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 25(2), 215–235. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2004.02.006>

Primljeno: 05.11.2022.

Korigovana verzija primljena: 03.02.2023.

Prihvaćeno za štampu: 23.02.2023.

Family Emotional Expressiveness as the Basis of Emotional Education in the Family

Marina Matejević

Department of Pedagogy, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia

Dragana Dimitrijević

Department of Pedagogy, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia

Abstract *The paper discusses the problem of family emotional expressiveness and its importance for emotional education in the family. Emotional expressiveness is explained as the way family members express positive and negative emotions in their interaction with children, more precisely as the general tendency of parents to express emotions in the family. The aim of this paper is to determine the emotional expressiveness of families and to look at the differences in relation to socio-demographic characteristics (gender of the child, family structure, parents' educational and employment status). The research subjects were parents of children aged 7-11 years. The FEQ family expressiveness scale (Halberstadt, 1986) was used as an instrument in the research. The general findings of the study confirm that positive-submissive emotions are most often expressed in families, followed by positive-dominant ones, while negative emotions are expressed rarely to occasionally. The obtained data indicate that positive-submissive emotions are more often expressed in single-parent families and families with employed mothers. The presented results indicate the importance of family expressiveness for emotional education in the family because children learn how to express their emotions by imitating their parents.*

Keywords: *family emotional expressiveness, positive emotion expressiveness, negative emotion expressiveness, emotional education.*